

Dieren als een natuurlijke hulpbron

Ambivalentie in de relatie tussen mens en dier, binnen en buiten de veterinaire praktijk

Introductie

Het gebruik van natuurlijke hulpbronnen is een belangrijk thema in de milieu-discussie. Onze grote afhankelijkheid van, bijvoorbeeld, fossiele brandstoffen, reserves aan mineralen en tropisch hardhout voor het in stand houden van de moderne Westerse levensstijl, is in de afgelopen decennia een bron van ernstige zorg geworden. Daarom staat het overmatige gebruik van deze natuurlijke hulpbronnen hoog op de huidige milieu-agenda en wordt er gezocht naar alternatieve bronnen die hergebruik toestaan, die deze kunnen vervangen. Binnen de discussie over de exploitatie van natuurlijke hulpbronnen is men echter geneigd dieren, de meest voor de hand liggende hulpbron waar de mensheid van afhankelijk is, over het hoofd te zien.

Vanaf het allereerste begin heeft de mensheid andere diersoorten geëxploiteerd en gemanipuleerd om te voorzien in haar meest fundamentele alsook in haar minder tastbare behoeften. Dieren voorzien in een grote verscheidenheid aan menselijke behoeften: van voedsel, economische en wetenschappelijke behoeften tot esthetische, spirituele en affectieve. De doelbewuste exploitatie van dierlijke hulpbronnen is ongeveer 10.000 jaar geleden begonnen toen onze voorouders de eerste aarzelende stappen zetten in de richting van domesticeren en veehouderij. Het domesticeren van dieren vergde een fundamentele verandering van de mens-dier relatie, om het simpel uit te drukken werd de verhouding jager-prooi omgezet in een meester-knecht verhouding. Door het domesticeren verplaatste de menselijke aandacht zich van het dode naar het levende dier en, wat belangrijker is, naar het voornaamste produkt van het levende dier - het nageslacht (cf. Meadow 1989). Op deze manier was een constante en opnieuw te gebruiken natuurlijke hulpbron tot stand gekomen. Onder de paraplu van de menselijke bescherming gedijden de gedomesticeerde diersoorten en hebben zij zich in grote getale vermenigvuldigd, terwijl hun wilde neven en nichten op de rand van uitsterven zijn of reeds uitgestorven zijn (cf. Budiansky 1992).

Wellicht zijn wij geneigd de gedomesticeerde dieren als natuurlijke hulpbron over het hoofd te zien omdat zij vaak beschouwd worden als een onnatuurlijk en door de mens kunstmatig gemaakt produkt. Men kan stellen dat zulke dieren door hun domesticatie onherstelbaar verlies aan evolutionaire autonomie en genetische verscheidenheid geleden hebben (Clutton-Brock 1994). Gedomesticeerde soorten zijn zeker veranderd, dikwijls heel radicaal, in culturele objecten; hun formaat, vorm, gedrag, structuur en kleur van de vacht zijn gewijzigd omwille van bruikbaarheid of aantrekkelijkheid. Maar deze soorten te negeren - zoals veel biologen gedaan hebben - omdat ze 'buiten' de natuur vallen, is misleidend. De natuurlijke wereld en de menselijke omgeving staan niet diametraal tegenover elkaar, zij zijn volledig met elkaar vervlochten. Domesticatie is evenzeer een produkt van de menselijke evolutie als menselijke manipulatie. Bovendien is in het geval van dieren het verschil tussen het wilde en getemde, het natuurlijke en het culturele, vaak futiel. Menselijk handelen en stedelijke ontwikkeling hebben zo'n inbreuk gemaakt op de natuurlijke leefomgevingen van niet-gedomesticeerde dieren dat zelfs de soorten - zoals leeuwen, tijgers, olifanten, nijlpaarden en gorilla's - die wij bij uitstek als wild beschouwen, vrijwel uitsluitend in cultureel beheerste omgevingen leven. De nationale parken en natuurreservaten, die gesticht zijn teneinde bedreigde diersoorten en hun natuurlijke leefomgeving te beschermen, zijn net zo goed sociale instituties als dierentuinen, hoewel men gewoonlijk die omgevingen niet beschouwd als een sociale constructie.

Wanneer wij over dieren en het milieu denken, betrekken we daar meestal niet onze relatie bij met de gedomesticeerde diersoorten die in onze dagelijkse omgeving leven. Voor wat het milieu-debat aangaat, tellen alleen de problemen die gecreëerd worden door het afval en de vervuiling die teweeggebracht worden door gedomesticeerde dieren. Die kwesties worden over het algemeen veeleer besproken in termen van de gevolgen van de moderne intensieve landbouw dan in termen van de mens-dier relatie. Milieu-discussies die wel over de aard van de betrekkingen tussen mens en dier gaan, vertonen een neiging de aandacht te richten op het lot van wilde dieren wier bestaan in gevaar gebracht wordt door de verwoesting van hun natuurlijke leefomgeving en door de overbejaging. Hiermee zijn alleen de meest bekoorlijke en aantrekkelijke soorten die op de verbeelding en welwillendheid van mensen werken, symbolisch geworden als slachtoffer van menselijke heerschappij of wreedheid. Het redden van de walvis, de boycot van dolfijn-onvriendelijke tonijn, de lieve panda en de machtige tijger behoeden voor uitsterven, zijn een aantal voorbeelden van de goede doelen die veel publiciteit hebben gekregen. Dichter bij huis is de benarde toestand van de otter en de roofvogels, alsmede de afnemende

visstand op de Europese milieu-agenda gezet. Maar hoe staat het met de gedomesticeerde dieren die een belangrijke component vormen van de dagelijkse omgeving waarin wij leven? Afgezien van een handvol zeldzame rassen, lopen deze diersoorten volstrekt geen gevaar uit te sterven. Integendeel, zij gedijen in de menselijke samenlevingen en worden als individuen uitsluitend bedreigd door het slagersmes, de injectiespuit van de dierenarts of andere door de mens vervaardigde dwaasheden zoals auto's. Omdat gedomesticeerde dieren zo'n cruciale hulpbron voor de menselijke samenleving vormen, is hun - als soort - menselijke bescherming toegekend en leven zij binnen de grenzen van de menselijke sociale organisatie in plaats van daarbuiten.

Door de tijden heen zijn dieren op heel verschillende manieren als hulpbron gebruikt. De menselijke samenleving is niet alleen voor een betrouwbare en overvloedige voorraad vlees, huiden, darmen en botten in toenemende mate afhankelijk geworden van dieren, maar zij is ook steeds afhankelijker geworden van de secundaire opbrengst van de levende have, namelijk van melk, natuurlijke vezels, mest en spierkracht. Hoewel de relatie tussen mensen en andere diersoorten ook in andere historische perioden radicale veranderingen heeft ondergaan, hebben in deze eeuw de meest ingrijpende wijzigingen in de relatie tussen de mens en gedomesticeerde dieren plaatsgevonden. De twintigste eeuw is getuige van een gebruik van dierlijke hulpbronnen op een schaal die groter is dan ooit tevoren. Meest opvallend is de wijze waarop de kloof gegroeid is tussen onszelf en het vee uit de agrarische sector dat meer en meer de status van machines is toegekend, wegens de ontwikkelingen van de intensieve landbouw en veeteelt die nodig geacht werden om aan de almaar groeiende vraag naar voedsel te voldoen. Terwijl de kloof tussen onszelf en de voedsel producerende dieren steeds wijder lijkt te worden, is onze identificatie en afhankelijkheid van de kleine, meer liefvallige soorten, die wij als huisdieren houden, ook gegroeid. Mensen hebben steeds vaker huisdieren om emotionele in plaats van materiële behoeften te bevredigen en om tastbare koestering en vertrouwen van hen te krijgen die wellicht niet elders te vinden is in het moderne leven.

Ambivalentie en ambiguïteit in de interactie tussen mens en dier

De relatie tussen mensen en gedomesticeerde dieren kent vele tegenstrijdigheden. Onze betrekking met andere dieren wordt gekenmerkt door zowel intimiteit als exploitatie. Ons gedrag ten aanzien van dieren wordt vaak beschreven in zwart-wit termen: sommige soorten houden wij en verorbe-

ren wij als voedsel; andere overladen wij met onze affectie. In werkelijkheid zijn de grenzen heel wat vager. Het is bijvoorbeeld een feit dat honden in het algemeen gehouden en gekoesterd worden als huisdieren. Maar het is tevens waar dat die dieren soms ernstig mishandeld worden en alleen gelaten worden door hun eigenaren of zelfs gebruikt worden voor barbaarse sporten of wetenschappelijke doeleinden. Terwijl een dier dat voorbeschikt is voor de maaltijd wellicht zijn leven lang met veel respect, zorg en affectie behandeld wordt en helemaal niet alsof het slechts een dierlijke eenheid van productie is. We moeten derhalve zeer voorzichtig zijn wanneer wij apodictische uitspraken doen over de relatie tussen onszelf en andere dieren. De ene hondebezitter kan dol zijn op zijn dashond, de andere slaat hem misschien.¹

De mens-dier verhouding is dus doortrokken van dubbelzinnigheid en ambivalentie. Zowel de manier waarop wij dieren beschouwen, als de manier waarop wij ze behandelen, geven blijk van het tegenstrijdige karakter van deze verhouding. Het behoeft daarom niet te verbazen dat bewegingen die zich bezighouden met de rechten van het dier of met het vegetarisme ons *regelmatig confronteren met de tegenstrijdigheden in ons gedrag ten aanzien van andere diersoorten*. Zij dwingen ons bijvoorbeeld ons af te vragen waarom wij varkensvlees eten, terwijl wij gruwen van hondevlees. Dit hoofdstuk zal zich echter niet in de eerste plaats bezighouden met het ontrafelen van de inherente tegenstrijdigheden van de mens-dier relatie. Het zal zich daarentegen richten op het onderzoeken van de tegenstrijdigheden in de behandeling van diverse soorten in het dagelijks leven. De ambigüiteit en ambivalentie die zo kenmerkend is voor onze relatie met gedomesticeerde dieren komt het duidelijkst naar voren in omstandigheden waar mens-dier interacties een centrale rol spelen. Hoewel de relatie tussen mensen en andere diersoorten steeds meer aandacht heeft gekregen, hebben slechts een paar auteurs expliciet aandacht besteed aan de tegenstrijdigheden waarvan alledaagse mens-dier interacties doortrokken zijn. Wieder (1980), Lynch (1988) en Arluke (1988) bijvoorbeeld, besteden aandacht aan ambivalentie ten aanzien van dieren in laboratoria waar experimenten uitgevoerd worden. Op vergelijkbare wijze benadrukt Sanders (1995a) de ambivalente aard van de relatie van trainers van blindegeleide-honden met hun caniene leerlingen. Maar misschien is de beste situatie waarbinnen de dubbelzinnigheid en ambivalentie in de mens-dier relatie gemakkelijk geobserveerd kan worden die waarin er sprake is van interactie met de dierenarts. De veterinaire context biedt een interessant forum waarbinnen zowel een grote verscheidenheid aan mens-dier interacties als de professionele handelingen van de dierenarts, die in essentie de

bemiddelaar is tussen de menselijke en de dierlijke wereld, geobserveerd kunnen worden.²

Dierenartsen houden zich bezig met een breed spectrum van activiteiten met dieren dat zich uitstrekt van de behandeling van gedomesticeerde dieren, groot en klein, tot vleesinspectie, medicatie, wetenschappelijk laboratoriumonderzoek, veterinaire pharmaceutica en volksgezondheid. Niettemin, als men aan dierenartsen denkt, heeft men in het algemeen een beeld van Herrioteske dierendokters die zieke en gewonde huisdieren of vee genezen of redden. Dergelijke dierenartsen, dat wil zeggen artsen die zich bezighouden met kleine en grote dieren, vormen het onderwerp van deze studie, hoewel al snel duidelijk zal worden dat zij niet altijd voldoen aan het romantische beeld dat in de literatuur van hen geschapen is. Hoewel de veterinaire opleiding in de afgelopen decennia steeds specialistischer is geworden, zijn alle dierenartsen gekwalificeerd om zowel vee als huisdieren te behandelen. Tegen het einde van de studie beslissen toekomstige dierenartsen of ze zich zullen specialiseren in de geneeskunde van grote of van kleine dieren. In het algemeen zullen zij die zich specialiseren in kleine dieren in een stedelijke praktijk terecht komen en degenen die voor de grote dieren kiezen, op het platteland. Desondanks is de plattelandsveearts, hoewel hij gekozen heeft voor de behandeling van vee, doorgaans ook verantwoordelijk voor de behandeling van de kleine huisdieren van de lokale bevolking; een aanzienlijk deel van deze groep, hoewel woonachtig op het platteland, is niet direct betrokken bij de veeteelt en heeft dezelfde gevoelens over hun huisdieren als hun stedelijke tegenhangers. Omgekeerd zal van de stedelijke dierenarts ook soms verwacht worden dat hij grote dieren van kinderboerderijen of maneges behandelt. Het dagelijks leven van dierenartsen kan dus zeer afwisselend zijn. Het is heel goed mogelijk dat de dierenarts die in de vroege morgen een keizersnee uitvoert in een koeienstal om een mestkalf ter wereld te brengen, slechts enkele uren later, schoongewassen en in een maagdelijk witte jas, de geliefde huisdieren van de lokale gemeenschap onderzoekt en behandelt. Uiteraard is de betrokkenheid bij de behandeling van zowel kleine als grote dieren voor een groot deel afhankelijk van de omvang van de praktijk en de geografische lokatie. Wanneer een aantal dierenartsen in een grotere praktijk samenwerkt, kan er een hogere graad van specialisatie optreden die ertoe leidt dat sommige artsen zich uitsluitend richten op vee en andere op kleine dieren. Hoe dan ook, iedere dierenarts kan, als dat nodig mocht zijn, de taken van de andere overnemen.

Voor een arts die geïnteresseerd is in de culturele en medische verschillen in de behandeling van gedomesticeerde dieren, zal de gemengde plattelandspraktijk het meest fascinerend zijn want in die context kan men, vaak

zelfs binnen een dag, de uiteenlopende handelwijzen en attitudes ten aanzien van de verschillende diersoorten duidelijk observeren, om maar niet te spreken van de verschillen in veterinaire behandeling die elk dier gewoonlijk krijgt. Dit hoofdstuk is grotendeels gebaseerd op veldwerkobservaties in dierenartsenpraktijken in de steden en ook op het platteland in de omgeving van de Randstad. Het onderzoekt de gewone transacties en procedures die een essentieel onderdeel vormen van de dagelijkse praktijk van de dierenarts en laat zien dat de tegenstrijdigheden waarvan de mens-dier relatie doortrokken is, duidelijk naar voren komen in veterinaire situaties. Bovendien besteedt dit hoofdstuk aandacht aan een aantal dilemma's waar dierenartsen mee geconfronteerd worden, die schijnbaar botsen met de belangen van hun dierlijke patiënten.

Veterinaire dilemma's

Wie de aard van het werk in de veeartsenij begrijpen wil, moet het populaire beeld van de onversaagde dierendokter, die vecht voor het leven van zieke en gewonde dieren, uit zijn hoofd zetten. Hoewel veterinaire heroïek in de vorm van het oplappen van verkeersslachtoffers en het helpen bij bevallingen deel uitmaken van het werk - het deel dat de meeste voldoening schenkt - besteden veeartsen het grootste deel van hun tijd aan het verrichten van uiterst routineuze en weinig heldhaftige werkzaamheden. In werkelijkheid zijn dierenartsen eindeloos bezig met het uitvoeren van routineklussen die verband houden met het management, de beheersing en preventie van besmettelijke ziekten en parasitaire infecties. Dierenartsen gericht op grote dieren moeten buitensporig veel tijd besteden aan het nemen van bloedmonsters ten behoeve van overheidsinstanties en het inenten van kuddes vee tegen een hele reeks infectieziekten die de produktie, het vee en de vleeshandel, zouden kunnen verstoren. De dierenarts gericht op kleine dieren houdt zich eveneens bezig met de vaccinatie van de huisdierpopulatie. Het overgrote deel van het routinematige veterinaire werk bestaat dus uit preventie in plaats van uit geneeskundige behandeling. Hun inspanningen zijn gericht op het behoud van dieren als hulpbron, ze houden de dieren fit en gezond opdat deze zo efficiënt mogelijk in de menselijke behoeften zullen voorzien, wat die ook mogen zijn.

Naast de beheersing van ziekten is het managen van de dierlijke reproductie een taak die hoog op de dagelijkse veterinaire agenda staat. De veearts is verantwoordelijk voor de beheersing van de dierlijke populatie en hij dient erop toe te zien dat er gezonde en efficiënte dieren ge(re)produceerd worden. Dit houdt in dat hij zorg draagt voor de sterilisatie van huis-

dieren en voorziet in de obstetrische en post-natale zorg voor dieren. Bovendien rust op de dierenarts tevens de taak die het best omschreven kan worden als 'routine-onderhoud der dieren'. Met andere woorden, zij zijn verantwoordelijk voor de reparatie, de rehabilitatie of de destructie van zieke en gewonde dieren. Niet-therapeutische operatieve ingrepen, zoals ont-hoornen, couperen, etcetera, teneinde het beheer van de veestapel te ver-gemakkelijken en het gedrag van dieren te beheersen - dan wel tegemoet te komen aan de esthetische grillen van huisdierbezitters - behoren ook tot het dagelijks werk van dierenartsen. Daarnaast behandelt de dierenarts der-matologische klachten, hij verstrekt adviezen over de juiste dierverzorging, -voeding en -behuizing, hij draagt zorg voor tandheekkundige problemen en andere zaken die betrekking hebben op het welzijn en de gezondheid van dieren. De veearts heeft dus de verantwoordelijkheid dierenbezitters te helpen een overvloedige en gezonde dierlijke populatie in stand te hou-den. Kortom, dierenartsen spelen een cruciale sociale rol, die veelal over het hoofd gezien wordt, bij het handhaven van dierlijke hulpbronnen waar de menselijke samenleving van afhankelijk is.

De handelingen die veeartsen moeten verrichten en de beslissingen die zij geacht worden te nemen over hun dierlijke patiënten stellen hen dik-wijls voor tal van praktische, morele en ethische problemen. In sommige gevallen schrijft de wet voor dat zij bepaalde handelingen niet mogen ver-richten, zoals katten van hun nagels ontdoen en de stembanden van honden doorsnijden zodat ze niet meer kunnen blaffen, en zo kunnen zij voorko-men dat ze zich moeten bezighouden met de ethische implicaties van der-gelijke ingrepen. In veel gevallen wordt er echter vertrouwd op het per-sonlijk oordeel van de dierenarts en hij moet zware beslissingen nemen over de te volgen procedures. Uiteraard zijn er basisrichtlijnen waaraan de dierenarts zich beroepshalve dient te houden, artikel 1 bijvoorbeeld van de Nederlandse Diergeneeskundige Code (1992, 10) stelt dat de dierenarts zich bij zijn handelwijze laat leiden door:

- a. bevordering van de gezondheid en het welzijn van het dier en de belan-gen van de eigenaar;
- b. het algemeen belang en het algemeen veterinaire belang;
- c. het belang van de volksgezondheid en de milieuhygiëne;
- d. de plaats en de functie van de diergeneeskundige stand in de samenle-ving.

Het eerste van deze basisbeginselen van de diergeneeskundige handelwij-ze is wellicht het meest problematische voor dierenartsen. De belangen van het dier en die van de eigenaar zijn niet altijd met elkaar in overeenstem-ming te brengen. De handelwijze die een dierenarts moet volgen, hangt dikwijls af van de diersoort waar hij mee te maken heeft en van de econo-

mische of emotionele waarde van het dier, ongeacht de aard van de medische klacht of de behandelbaarheid daarvan. Vooral in agrarische omstandigheden is de dierenarts zich er terdege van bewust dat de materiële overwegingen vaak de feitelijke behandelbaarheid van het dier overschaduwden. Wanneer men te maken heeft met het verstrekken van veterinaire medicatie aan voedsel producerende dieren, in het bijzonder waar het de intensieve veeveelt betreft, houdt dat noodzakelijkerwijs in dat de dierenarts er - tot op zekere hoogte - medeplichtig aan is het belang van de dierenbezitters boven dat van de dieren te stellen. Daarom bevat de Code voor de diergeneeskundige handelwijze een speciale clause die het handelen in dergelijke omstandigheden reguleert. Artikel 88 van de Code (1992, 31) stelt derhalve dat:

1. De dierenarts die betrokken is of wordt bij de gezondheidszorg ten aanzien van dieren die gehouden worden door een onderneming die zich bezighoudt met intensieve veehouderij, industriële dierhouderij en integraties, streeft een goede verzorging, behandeling en huisvesting van die dieren na en laat zich daarbij in de eerste plaats door diergeneeskundige normen leiden.
2. Hij onthoudt zich van de aanvaarding van opdrachten tot het verrichten van diergeneeskundige handelingen welke niet in overeenstemming met zijn eigen veterinaire verantwoordelijkheid kunnen worden geacht.
3. Hij wijst de onderneming op misstanden die aan het welzijn van de dieren afbreuk kunnen doen en doet al het mogelijke om daarin verbetering te brengen.

Niettegenstaande deze grondbeginselen wordt van de dierenarts toch verwacht dat hij operaties uitvoert en beslissingen neemt die mensen, die zich op een meer idealistische manier bezighouden met het welzijn der dieren, zullen voorkomen als nogal dubieus. Veterinaire behandeling van vooral vee wordt echter veeleer ingegeven door praktische en financiële motieven dan door sentimenten of idealisme. De dierenarts is er zich steeds van bewust dat dieren een hulpbron zijn die gehandhaafd dan wel vervangen dient te worden. Hij dient bovendien hij het vermogen en de bereidheid van zijn cliënt te betalen voor de verleende diensten in te schatten. Een van de gevolgen is dat bepaalde beslissingen en handelingen - hoe smakeeloos ze sommigen ook zullen voorkomen - een vast onderdeel vormen van de diergeneeskundige praktijk. In het volgende deel zal worden ingegaan op een aantal handelingen en beslissingen die tot de routine van de veearts van grote dieren behoort en deze zullen vergeleken worden met soortgelijke zaken in de praktijk voor kleine dieren. Het eerste punt is wellicht het belangrijkste: op welke gronden wordt besloten een diergeneeskundige behandeling voort te zetten dan wel af te breken en over te gaan tot

euthanasie of slacht. Daarna volgt een beschouwing van standaard niet-therapeutische operatieve ingrepen zoals onthoornen, couperen en van nagels ontdoen, en tot slot wordt gekeken naar sterilisatie door castratie van varkens en huisdieren.

Doden of genezen?

Zoals aangegeven in het voorgaande, bestaan er grote verschillen in de waarde die mensen aan dieren hechten in onze maatschappij. Grof gezegd: sommige dieren worden behandeld als geliefde gezinsleden, waarvoor tijd, moeite noch kosten gespaard worden, andere worden verwaarloosd, uitgebuit of praktisch aangewend om te voldoen aan de menselijke vraag naar voedsel. Er is een duidelijk onderscheid tussen vee- en huisdierbehandeling. De houding van eigenaren ten aanzien van betalen voor en besluitvorming omtrent continuering van diergeneeskundige behandeling verschilt ook fors. Voor sommige dierenbezitters is de beslissing een levensreddende operatie te laten uitvoeren dan wel medicijnen te laten slikken zeer emotioneel en problematisch, voor andere is het heel simpel: voor hen is de beslissing louter pragmatisch. Bovendien behoeft het dier niet in levensgevaar te verkeren om te besluiten het leven van het dier te beëindigen.

In een praktijk voor kleine huisdieren wordt de levensbeëindiging aangeduid met de term 'euthanasie'. Deze term wordt vooral problematisch gevonden wanneer deze gebruikt wordt als verwijzing naar het, uit moreel oogpunt, onnodig doden van gezonde dieren.³ Mensen die zich bezighouden met de rechten van het dier hebben ernstig bezwaar gemaakt tegen het gebruik van de term 'euthanasie' als algemene omschrijving voor het moedwillig doden van huisdieren. Zij stellen dat de term volstrekt misplaatst is tenzij aan bepaalde voorwaarden is voldaan: ten eerste dat het dier gedood wordt op de meest pijnloze wijze; ten tweede dat degene die het leven beëindigt werkelijk meent dat een pijnloze dood in het belang van het dier is; en ten slotte dat degene die de euthanasie uitvoert daartoe gemotiveerd is uit zorg voor het belang, het heil of welzijn van het dier (Regan 1983, 110-111). Binnen de diergeneeskundige praktijk wordt euthanasie simpelweg gedefiniëerd en begrepen als 'de handeling die een pijnloze dood teweegbrengt' (Tannenbaum 1989, 209). Deze term wordt alleen toepasselijk geacht waar deze verwijst naar het opzettelijk doden van huisdieren: landbouwdieren worden domweg geslacht, op hen wordt geen euthanasie gepleegd. Beide termen zeggen op zichzelf al veel over de maatschappelijke houding en behandeling ten opzichte van dieren.

In tegenstelling tot veel van hun cliënten (tenzij deze werkzaam zijn in het boerenbedrijf, in de jacht of op het abattoir), zijn dierenartsen specialisten in de dood, want het behoort tot hun dagelijkse praktijk dieren te laten inslapen. Het teweegbrengen van de dood van dieren is een bijkans onvermijdelijk deel van het beroep. Het uitvoeren van euthanasie is echter geenszins een taak die dierenartsen prettig vinden, want het is intrinsiek problematisch: ten eerste omdat de uitvoering ernstige ethische problemen met zich meebrengt; en ten tweede wegens de eventuele emotionele reacties van cliënten wier dier door euthanasie sterft. Dierenartsen worden bij hun opleiding niet adequaat op de omgang met die reacties voorbereid en ze moeten er daarom op een nogal ad hoc manier mee om zien te gaan.⁴ Vooral met euthanasiegevallen moet uiterst voorzichtig worden gehandeld teneinde te waarborgen dat de medische procedure correct wordt uitgevoerd (opdat de competentie als behandelend arts niet in twijfel wordt getrokken). Ook dient aan de behoefte van de cliënten adequaat te worden voldaan zodat die cliënten tevreden zijn en in de toekomst met andere dieren weer terug zullen komen naar de praktijk (Swabe 1994).

Kleine huisdieren hebben naar het schijnt een unieke positie verworven in de menselijke sociale organisatie. Aan hen wordt dikwijls een semi-menselijke status toegekend; soms worden zij, zo wordt wel beweerd, behandeld als substituut voor mensen of menselijke relaties (Serpell 1986). Hoewel dit wellicht voor sommige extreme gevallen geldt, bijvoorbeeld wanneer acuut verdriet volgt op het verscheiden van een dier (Voith 1981; Fogle 1981), is het toch aannemelijker dat de relatie van de meerderheid van huisdierbezitters met hun huisdier geen substituut voor menselijk contact is maar een supplement. Dieren bieden mogelijkheden voor een relatie waar mensen niet in voorzien en die dus elders gezocht moet worden (Endenburg 1991, 16). Niettemin zijn mensen vaak nogal gehecht aan hun dieren en als zij ziek worden, wenden ze zich tot een dierenarts voor behandeling. Mensen zijn dikwijls bereid flinke bedragen uit te geven om hun geliefde dieren zo lang mogelijk gezond en in leven te houden. Soms leidt dit tot extremen wanneer de kwaliteit van leven van het dier er aanmerkelijk op achteruit is gegaan en de bezitter weigert euthanasie te overwegen.

In schril contrast met de enorme bedragen en emotionele energie die geïnvesteerd worden in een zo lang mogelijk en pijnloos leven van huisdieren, staat de situatie in de agrarische context, waar het besluit tot veterinaire behandeling geheel afhangt van de waarde van het dier, zijn leeftijd, zijn potentiële economische betekenis, de aard van zijn verwonding dan wel ziekte, en zo meer. Maar al te vaak lijken de waarde van het dier en de kosten van de behandeling niet verenigbaar. De boer doet er dan

het beste aan zijn verlies zo minimaal mogelijk te houden en het beest naar het slachthuis te sturen. Zodoende is hij niet nog slechter af en heeft hij de middelen om een nieuw, gezond en produktief dier te kopen, dat de plaats kan innemen van de veroordeelde. In tegenstelling tot bezitters van kleine huisdieren kunnen boeren zich letterlijk geen sentimentaliteit of grote gehechtheid aan hun dieren veroorloven - hun bestaan is afhankelijk van die dieren aangezien zij dikwijls hun voornaamste of vaak enige bron van inkomsten zijn. Dit betekent echter niet noodzakelijkerwijs dat boeren ongevoelig of wreed met hun dieren omgaan. Integendeel, zij tonen vaak warmte en respect voor hun dieren, vooral voor de ziekelijke onder hen. Niettemin zijn de beslissingen die zij nemen over hun dieren over het algemeen ingegeven door pragmatisme.

De ernst van de medische toestand van een dier is niet altijd onmiddellijk duidelijk en men kan om te beginnen een kuur voorschrijven voordat besloten wordt of het dier een langere en duurdere behandeling behoeft (waarvan natuurlijk ook geen gegarantie bestaat dat deze werkt) of geslacht dient te worden. Zo'n eerste voorlopige diergeneeskundige behandeling kan het dier echter tijdelijk onverkoopbaar maken als object voor menselijke consumptie aangezien de residuen van medicijnen (vooral antibiotica) vlees of melk kunnen aantasten. Er moet enige tijd overheen gaan voordat die uit het lichaam van het dier verdwenen zijn. Het dier is dan dus onproduktief maar moet behouden worden tot melk en vlees weer onbesmet zijn en verkocht kunnen worden. Het komt dikwijls voor dat vee naar het slachthuis gestuurd wordt in plaats van het een behandeling of operatie te laten ondergaan. Zelfs paarden, die dat ambigue niemandsland tussen kleine huisdieren en landbouwdieren bewonen, lopen eerder de kans in het abattoir te eindigen dan te sterven onder het mes van de dierenchirurg. Ouders zijn ook vaak niet bereid de onvoorziene kosten op te brengen voor de ponies die ze voor hun kinderen kopen. Bovendien ontdoen rijsscholen en renstallen zich ook snel van dieren die niet meer optimaal functioneren.

Een van de weinige omstandigheden waarin een operatie wordt uitgevoerd, is wanneer dieren hun jongen niet op de gewone wijze kunnen baren als gevolg van complicaties veroorzaakt door de positie van het ongeboren dier in de baarmoeder of omdat het te groot is om op de conventionele manier geboren te worden. De keizersnede is de enige manier waarop het leven van moeder en jong behouden kan worden en die wordt dan ook geregeld toegepast, vooral bij rundvee. De operaties zijn prijzig, ongeveer f 350,-, plus de kosten voor huisbezoek, maar gegeven het feit dat een volwassen rund tussen de f 1000,- en f 2000,- waard is voor slacht, is een operatieve ingreep doenlijk voor de boer. Het levende dier is natuurlijk veel waardevoller dan de prijs die het opbrengt na de slacht.

De melk en het nageslacht dat een koe produceert, maakt de levende koe tot veel waardevoller dan de dode. De algemene waarde van vee voor boeren varieert tussen slacht- en melkvee, waarbij ook recent kalven een rol speelt (dan produceren koeien grote hoeveelheden melk van goede kwaliteit). De keizersnede wordt zelden gedaan bij andere typen vee. Wanneer bijvoorbeeld ooien moeilijkheden hebben bij het baren, zullen boeren hen liever naar het slachthuis sturen dan de hulp van een dierenarts inroepen, ook al is het lam dat zij dan nog dragen mogelijk volmaakt gezond. Weer is het een kwestie van economie en niet van sentiment: afhankelijk van leeftijd en gewicht zijn schapen voor de slacht ongeveer f 110,- tot f 180,- waard en de kosten van een operatie zou hun geldelijke waarde verre overstijgen. Aangezien er geen garantie is dat het lam er levend uitkomt, is het uit het oogpunt van de boer beter een kleine winst te maken door het naar het abattoir te sturen dan zich meer kosten op de hals te halen door de hulp van een veearts in te roepen.

Van alle dagelijkse werkzaamheden, veelal routinewerk en preventief van aard, bijvoorbeeld inenting, bloed afnemen etcetera, lijken veeartsen de keizersnede met het meeste plezier uit te voeren: ten eerste omdat het inhoudt dat je nieuw leven ter wereld brengt (ook al beseffen ze als dierenartsen dat waar het slachtvee betreft, ze geboren worden om te sterven), ten tweede dat wanneer een kalf via een keizersnede ter wereld komt er een grotere kans is dat het levend ter wereld komt. Kalveren kunnen in hun poging zich op de conventionele wijze een weg naar buiten te banen, sterven van uitputting. Wanneer bij de natuurlijke geboorte met assistentie van de veearts het kalf sterft, kan de boer, veelal zonder daar gegronde redenen voor te hebben, de arts verantwoordelijk stellen. Diens aanwezigheid bij de geboorte maakt hem verantwoordelijk. Bij keizersnedes zijn ze er min of meer van verzekerd dat zij geen klachten maar dankbaarheid van hun cliënt tegemoet kunnen zien. Ten derde en ten slotte: keizersnedes zijn heel winstgevend.

De toenemende noodzaak voor keizersnedes bij slachtvee heeft recent een aantal ernstige ethische dilemma's opgeroepen. De kwestie, althans voor diergeneeskundige ethici en belangengroepen die zich bezighouden met het welzijn van dieren, is niet zozeer of de operatie überhaupt wel uitgevoerd moet worden - uit diergeneeskundig oogpunt is het essentieel te proberen twee levens te redden - maar of het ethisch aanvaardbaar is dat het bijna onvermijdelijk is geworden dat kalveren via een keizersnede ter wereld komen. De fokpraktijken zijn er namelijk op gericht dat kalveren ten behoeve van de vleesproductie onnatuurlijk zwaar en groot worden waardoor hun geboorte voor hun moeders gevaarlijk wordt (Rutgers 1993, 159-169). Vergelijkbare kwesties doen zich voor met betrekking tot de

hondenfokkerij in praktijken voor kleine dieren. Engelse bulldogs worden bijvoorbeeld zo groot omdat ze beantwoorden aan de ideale fokstandaard. Om die reden hebben fokkers honden gefokt die zo enorm groot werden dat er vaak moeilijkheden ontstaan bij de geboorte (CSS Report 1988, 47). Hoewel er zeker winst geboekt kan worden met het uitvoeren van keizersneden bij zulke dieren, blijft het de vraag of dierenartsen eigenlijk wel met zulke situaties geconfronteerd moeten worden als zij volledig vermeden kunnen worden door verantwoordelijker fokpraktijken, zoals bepleit door dierenwelzijnsexperts.

Tot op welke hoogte de activiteiten van praktiserende dierenartsen daadwerkelijk beïnvloed worden door deze ethische dilemma's, is een andere kwestie. Dierenartsen zijn zich in het algemeen heel goed bewust van de ethische aspecten van hun beroep. Ze beschouwen die echter niet als erg problematisch en ze zien erop toe dat deze hun dagelijks werk niet hinderen. Hun houding ten aanzien van deze problematiek is vooral pragmatisch. Voor de praktiserende dierenarts is het domweg een zaak van vraag en aanbod: boeren vragen om de professionele diensten van de dierenarts, hij levert ze tegen een redelijke prijs, naar zijn beste vermogen, binnen, hoewel zo nu en dan buiten, de legale parameters van zijn beroep.

Dierenverminking⁵

Een vast kenmerk van de menselijke relatie met andere diersoorten is dat wanneer een dier niet aan de menselijke vereisten voldoet, het eenvoudigweg gewijzigd wordt, hetzij door een proces van selectief fokken (Clutton-Brock 1987) of via operatief ingrijpen. Zoals blijkt uit de bovenstaande discussie, over vee dat voor de slacht gefokt wordt en bulldogs, stelt selectieve fokpraktijken mensen in staat specifiek gewenste eigenschappen, fysiek of gedragsmatig, 'kunstmatig' te genereren. Menselijke bemoeienis met het genetische patroon van andere soorten heeft zonder twijfel geleid tot grote problemen waar het het welzijn van het dier betreft, vooral wanneer mutante genen, die als het proces aan de natuur was overgelaten waarschijnlijk uitgestorven zouden zijn, met opzet uitgeselecteerd worden om een dier te veranderen teneinde een nieuw ras te fokken (Robinson 1992; Macdonald 1995; Tabor 1991). Soms lijkt zo'n opzettelijke selectie tamelijk onschuldig, bijvoorbeeld wanneer genen geselecteerd worden om een bepaalde kleur van de vacht te produceren, maar het komt niet zelden voor dat genen geselecteerd worden om bepaalde gezichtsuitdrukkingen te verkrijgen (bijvoorbeeld pedomorfische) of een bepaald uiterlijk of formaat, dat aantrekkelijk is voor mensen, te produceren, maar die het welzijn van

het dier ernstig kunnen schaden (Serpell 1986 & 1989; Voith 1981). Hoezeer menselijke inmenging bij het fokken van dieren een rol heeft gespeeld, kan aangetoond worden aan de hand van de diversiteit binnen een soort: de hond. Tegenwoordig, na eeuwen van selectief fokken, kan een volwassen hond tussen de twee en honderd kilo wegen. Dit in tegenstelling tot een wolf, de wilde diersoort die het meest verwant is aan de hond, wiens natuurlijke lichaamsgewicht kan variëren van twintig tot vijftig kilo (Bouw 1991). Vee heeft door de eeuwen heen vergelijkbare radicale veranderingen ondergaan, het resultaat is dat het thans in gedrag en voorkomen heel weinig overeenkomsten vertoont met de wilde varianten van dezelfde soort.

Naast selectieve fokpraktijken zijn operatieve ingrepen om het uiterlijk of het functioneren van dieren te wijzigen, gewoon geworden. Het is niet ondenkbaar dat door de ontwikkelingen in de genetische manipulatie dergelijke verminkingen in de toekomst niet meer nodig zijn. Wellicht kunnen bijvoorbeeld de genetische factoren verantwoordelijk voor de groei van horens bij rundvee geïsoleerd worden en kan er een hoornloos rundveeras gefokt worden waardoor de noodzaak voor het afzagen van horens geheel weggenomen zou worden (De Waal 1987, 77). Hoewel dit zou betekenen dat het vee minder pijn zou leiden, blijft de vraag of dergelijke genetische manipulatie het natuurlijke en sociale gedrag van het vee belemmert. Onthoornen is een nogal onaangename ingreep die routinematig wordt uitgevoerd, grotendeels in het belang van mensen. Melkvee wordt doorgaans onthoorned ter voorkoming van het verwonden van ander vee en van de mensen die hen verzorgen. Verwonding leidt tot hogere kosten en tot mogelijk verlies van produktiviteit voor de boeren. Het probleem vloeit voornamelijk voort uit de praktijk teveel dieren in een te beperkte ruimte te stallen. Verwondingen doen zich voor doordat zij elkaar stoten bij het vaststellen van hun sociale hiërarchie (ibid.).

Onthoornen wordt in de regel uitgevoerd bij jonge kalveren wier horens nog niet ontwikkeld zijn. Onder lichte verdoving wordt de wortel van de hoorn ingebrand waardoor de bloedvaten en zenuwuiteinden afgesloten worden en zo de groei van de hoorn voorkomen wordt. Op den duur groeit er haar en vel over dit verbrande gedeelte heen en na een paar dagen zal het dier er geen last meer van hebben. Dierenartsen zijn het erover eens dat dit de vriendelijkste manier is om horens te verwijderen. Horens in een later stadium afzagen wordt geacht pijnlijker te zijn en traumatischer voor het dier, hoewel het uitbranden ook met enige pijn gepaard gaat. Onthoornen van volwassen vee is echter niet alleen pijnlijk maar het kan ook de melkproduktie belemmeren hetgeen zeker niet in het belang is van de boeren (Tannenbaum 1989, 257). Onthoornen van volwassen koeien is in feite

een nogal onaangename ingreep, zelfs wanneer een plaatselijke verdoving de pijn reduceert. De kop van het dier moet tijdens het zagen zo stil mogelijk gehouden worden. Dat betekent dat er heel wat kracht gebruikt moet worden om te verhinderen dat het dier zich beweegt. De horens worden met een 'garotte-achtig' instrument verwijderd, dat, terwijl het schurend langs de hoorn getrokken wordt, een rookwolk produceert door de wrijving. Als het dier tijdens dit proces teveel tegenstribbelt, is er een grote kans dat het onthoornen niet zo 'netjes' verloopt als zou moeten. Het gevolg is een oneffen snijvlak plus een overvloedige bloeding uit de overgebleven stomp. Voor het dichteren van de bloedvaten die zijn doorgesneden, wordt een vlammenwerper gebruikt. Die geeft weer een smerige stank van brandend haar en bloed. Als het bloeden wat gestelpt is, wordt een anti-septisch middel op de stomp gespoten. Zelfs als de koe zich niet verzet, kan het bloed uit de wond stromen en de verwijdering van de hoorn zeer pijnlijk voor haar zijn. Ook is er geen garantie dat de plaatselijke verdoving effectief is en dat voegt toe aan het leed en de pijn van het dier dat onthoornrd wordt. Het is echter niet duidelijk of de dieren zich tegen het onthoornen verzetten omdat ze onvoldoende verdoofd zijn of omdat ze simpelweg angstig zijn omdat ze tegen hun wil vastgehouden worden. Soms is de narcose zelf erg pijnlijk voor het dier. Dit wordt dan soms gebruikt als een effectief argument tegen onthoornen onder verdoving (Tannenbaum 1989, 256-257).

Kortom, het onthoornen van kalveren komt in essentie neer op een kostensparende handeling, het voorkomt dat boeren extra veterinaire kosten moeten maken en het risico lopen op verlies aan produktiviteit. Onthoornen hoeft niet per se door een dierenarts gedaan te worden maar als er een narcose aan te pas komt, valt het technisch gesproken onder verantwoordelijkheid van de dierenarts, want in tegenstelling tot de boer heeft hij een vergunning om narcotica aan dieren toe te dienen. In de praktijk, aldus veterinaire informanten, wordt de legale controle op het gebruik van narcotica niet zo strikt gehandhaafd. Ten eerste kan men narcotica en andere 'illegale' stoffen (bijvoorbeeld hormoonpreparaten) over de grens krijgen, bijvoorbeeld in België, waar drugscontrole, tenminste tot voor kort, niet zo stringent was en, ten tweede worden klanten soms clandestien voorzien van deze stoffen opdat zij het onthoornen van met name kalfjes zelf zo 'humaan' mogelijk kunnen uitvoeren. Zo kan de dierenarts een taak die hij onaangenaam vindt om uit te voeren, vermijden, en de boer hoeft geen extra-kosten te maken aan de arts. Waar dit echter toe kan leiden, kan soms duidelijk geobserveerd worden als men een koeiestal bezoekt. Vaak komt men dan koeien tegen met één hoorn en één harige stomp waar een

hoorn had kunnen groeien, hoogstwaarschijnlijk resultaat van het gebrek aan kundigheid van de boer.

Een andere verminking die heel algemeen is op intensieve veeboerderijen is het couperen van varkensstaarten. Dit gebruik is verboden, en ook onnodig op boerderijen waar de dieren vrij rond kunnen lopen. Weer wordt dit vooral uitgevoerd om kosten te sparen en om 'kannibalisme' en staartbijten te voorkomen, wat weer diergeneeskundige behandeling zou vergen en verlies aan winst en produktiviteit. Dit gebruik wordt in ruime kring algemeen veroordeeld en gezien als een onnodige verminking, omdat het voorbij gaat aan de onderliggende oorzaken voor de onderlinge agressie van de dieren (De Waal 1987, 82). Hun verveling en spanning is voornamelijk toe te schrijven aan hun onnatuurlijke opsluiting, de betonnen vloer, de belichting, het voortdurend gekluisterd zijn in een beperkte ruimte, etcetera. Voorstanders van intensieve varkensteelt claimen dat deze huisvesting tot grotere produktiviteit leidt, tot betere ziektenbeheersing, betere sanitaire omstandigheden en een grotere algemene efficiëntie in varkensbeheer en -produktie (Tannenbaum 1989, 253-254).

Verminking door een operatieve ingreep blijft niet beperkt tot vee, ook kleine huisdieren ondergaan dit lot wel eens, hoewel praktijken als het couperen van staarten, of oren, het ontdoen van klauwen en het doorsnijden van stembanden de laatste jaren steeds scherpere kritiek te verduren hebben gekregen, meer aan banden gelegd zijn en gezien worden als een onaanvaardbare schending van de rechten van het dier. De genoemde operatieve ingrepen dienen geen enkel therapeutisch doel, zij worden uitsluitend uitgevoerd om cosmetische redenen en om de bezitters te behagen. Het couperen van de staart was aanvankelijk een praktische maatregel, werkhonden konden daardoor hun taken beter uitvoeren. Bovendien heeft men vanaf de Romeinse tijd gemeend dat het couperen van de staart een zekere mate van bescherming bood tegen hondsdolheid. Aangezien deze dieren nu geen arbeid meer verrichten maar fungeren als metgezel gaat het bij deze ingreep nu veeleer om gangbare noties over hoe elk ras eruit behoort te zien. De functionele aspecten van het couperen behoren tot het verleden. Couperen wordt algemeen beschouwd als een zuiver cosmetische verminking die een negatieve uitwerking heeft op de honden. Honden gebruiken hun staart om met elkaar te communiceren, tegenstanders van couperen stellen dan ook dat het wreed is om een hond van deze functie te beroven. Tegen het couperen van oren wordt eveneens bezwaar gemaakt, niet alleen omdat het onnodig is, als men afziet van de esthetische redenen, maar ook omdat het dier er geen enkel voordeel van heeft en het, net als bij het couperen van de staart, beroofd wordt van volledige communicatie met andere dieren. Hoewel beide ingrepen in ons land verboden

zijn, ziet men op straat regelmatig honden met verkorte oren en gecoupeerde staarten. De operaties worden illegaal uitgevoerd, dikwijls door onbevoegden en zonder gebruikmaking van adequate narcose of pijnstillers. Pijn is derhalve de prijs die betaald wordt voor het bereiken van de ideale fokstandaarden (De Waal 1987: 35-6).

Het verwijderen van de nagels van katten en het doorsnijden van de stembanden van honden is eveneens verboden in Nederland (hoewel het veel gedaan wordt in andere Westerse landen, bijvoorbeeld in de VS). In dit land kunnen deze ingrepen alleen legaal worden uitgevoerd als ze het enig mogelijke alternatief zijn voor euthanasie. Veterinaire ethici en experts op het terrein van het welzijn van dieren beschouwen beide ingrepen als een pijnlijke schending van de integriteit van het dier, dat niet meer in staat is tot natuurlijk gedrag (Tannenbaum 1989; Rutgers 1993; De Waal 1987). Katten die het meubilair ruïneren en honden die onophoudelijk blaffen, mogen een last voor hun bezitters zijn maar het probleem door een operatie oplossen wordt onaanvaardbaar gevonden, aangezien dergelijke operatieve ingrepen de belangen van het dier schaden. Alle beschreven chirurgische ingrepen zijn pijnlijk en beroven het dier van zijn natuurlijke functies. Die erkenning heeft ertoe geleid dat deze praktijk aan banden is gelegd en dat dierenartsen deze ingrepen niet meer (zouden) moeten uitvoeren, tenzij er een therapeutisch belang mee gediend is (bijvoorbeeld wanneer de staart van een hond gebroken is). Toch gaan dergelijke praktijken in de agrarische setting onverminderd voort en is er geen wetgeving tegen ontwikkeld, al bestaan er wel richtlijnen. In de volgende paragraaf zal ingegaan worden op een ernstiger vorm van dierenverminking: castratie.

Van varkens en huisdieren: de kwestie van ontmanning

Het steriliseren van dieren kan bij uitstek als illustratie dienen voor de enorme verschillen in (veterinaire) behandeling tussen voedselproducerende dieren en huisdieren. De castratie van biggen is wellicht de meest verbijsterende veterinaire praktijk die men in de agrarische setting kan waarnemen. Het is algemeen gebruik in de varkenshouderij om vrijwel alle mannelijke biggen, behalve die die voor het fokken gebruikt zullen worden, te castreren als ze ongeveer zeven tot veertien dagen oud zijn. De achterliggende reden hiervoor is dat castratie voorkomt dat het vlees van het dier een onaangename smaak en geur krijgt die veel consumenten tegenstaat, het vlees van de beer zou er onverkoopbaar door worden. EU-verordeningen verbieden tevens de export van vlees van ongecastreerde varkens, het kan

slechts onder heel speciale voorwaarden gebruikt worden voor de productie van vleesprodukten (De Waal 1987, 82). Gecastreerde dieren worden ook beschouwd als makkelijker en minder agressief in de omgang.

Hoewel deze praktijk min of meer alomtegenwoordig is in de varkenshouderij wordt deze tevens in ruime kring gezien als een onnodige vermindering, die nodeloos hoge kosten met zich meebrengt voor de varkensproductie (Tannenbaum 1989, 253), een sector van de moderne agronomie die op het ogenblik grote economische verliezen lijdt. Om twee redenen wordt de castratie van varkens zowel wreed als onnodig gevonden: ten eerste bezorgt de wijze waarop de castratie wordt uitgevoerd (een beschrijving volgt) het dier veel pijn en stress, en ten tweede is het onnodig omdat weinig varkens ooit volwassen worden. Ze worden zo jong naar het slachthuis gestuurd dat de volwassen hormonen die het vlees mogelijk zouden kunnen aantasten, nog niet actief zijn (Johnson 1991, 131). Gezien deze feiten werd in 1987 door het Europees parlement beleid ontwikkeld met het oog op het welzijn van het dier en de intensieve veeteelt. Aanbevolen werd dat onder andere deze praktijk stopgezet zou worden (Singer 1975/1990, 143-144). De Nederlandse regering is bij uitstek pleitbezorger van de wijziging van het EU-beleid ten aanzien van de castratie van biggen. Het argument is dat aangetast varkensvlees in plaats daarvan opgespoord kan worden door abattoir-controles en vleesinspectie (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij 1992, 13-14). Het enige voordeel dat deze praktijk biedt, is dat biggen er voor de boer handelbaarder door worden.

In weerwil van de EU-richtlijn en de steun van de Nederlandse regering voor afschaffing gaat de castratie van biggen onverminderd voort. Bij de ingreep wordt geen enkele vorm van narcose gebruikt. De big wordt aan zijn achterpoten opgetild, het scrotum wordt opengesneden en met een scalpel worden de testikels er vervolgens uitgesneden. Nog altijd met hun kop naar beneden hangend wordt een verdunde jodiumoplossing op hun achterste geplensd om de wond te steriliseren. Wie de castratie van biggen heeft bijgewoond, kan er, alleen al door het oorverdovende gekrijs van de biggen, geen twijfel over hebben of de ingreep veroorzaakt zeer veel angst en pijn - vastgesteld is dat de pijn tot ongeveer vijf dagen na de castratie kan aanhouden (De Waal 1987, 82). Bovendien is er kans op infectie, bijvoorbeeld abscessen, tetanus en de verspreiding van besmettelijke ziekten zoals varkenspest via de instrumenten die gebruikt worden (ibid.). Hoewel het Europees parlement het dus afkeurt, is deze gang van zaken niettemin volstrekt legaal en hoeft deze niet uitgevoerd te worden door een officieel opgeleide dierenarts. In Nederland wordt de handeling veelal uitgevoerd door castreurs maar ook door onbevoegde boeren. Het is een ingreep waarvoor geen restricties gelden, die ongeacht de leeftijd en de grootte van het

varken uitgevoerd mag worden, hoewel deze dus als regel gedaan wordt als ze tussen zeven en veertien dagen oud zijn. Narcose is te duur en je loopt daarmee altijd het risico dat het dier erin blijft. Castratie zoals die gewoonlijk wordt uitgevoerd door de dierenarts kost ongeveer twee gulden per varken en daar komt het tarief voor huisbezoek van de dierenarts nog bij. Hoewel dit relatief goedkoop lijkt, zal duidelijk zijn dat dit op jaarbasis, gezien het feit dat er jaarlijks honderden biggen gecastreerd worden, een bijzonder dure onderneming is, eens te meer daar het kennelijk een nutteloze ingreep is.⁶ Volgens dierenartsen is de castratie van biggen een van de onaangenaamste en weerzinwekkendste aspecten van hun werk. Weigeren ze echter dit werk te doen, ook al vinden ze het onsmakelijk, dan riskeren ze hun cliënten van zich te vervreemden of ze te ontriefen, wat dan weer kan leiden tot verlies van inkomen, respect en aanzien in de boerengemeenschap.

In de huisdierenpraktijk is sterilisatie de meest alledaagse operatie. Hoewel de castratie van huisdieren, vooral van katers, een heel simpele ingreep is, wordt deze in het algemeen met de grootste zorg, onder steriele omstandigheden en onder lichte narcose uitgevoerd. Het brengt voor de bezitter nogal wat kosten met zich mee. Sterilisatie van vrouwelijke dieren is complexer, daar het een meer inwendige operatie betreft en onder volledige verdoving moet plaatsvinden. Ook deze operatie wordt onder steriele omstandigheden uitgevoerd met gebruikmaking van alle beschikbare moderne technologie en benodigdheden. Sterilisatie van vrouwelijke dieren is niet echt aan de orde in het boerenbedrijf, aangezien vrouwelijke dieren uitsluitend voor het fokken en voor de melkproductie gebruikt worden. Deze ingreep blijft daarom beperkt tot de huisdierenpraktijk. Het contrast tussen de castratie van varkens en huisdieren is zeer treffend. Het gaat wellicht niet te ver te zeggen dat als huisdieren op dezelfde wijze gecastreerd werden als varkens dit alom veroordeeld zou worden. Ook progressieve varkenshouders verbazen zich er wel eens over dat mensen die zich sterk maken voor de rechten van het dier nog geen vastberaden aanval hebben ondernomen op de castratie van varkens (Singer 1975/1990, 146).

Er gelden volstrekt andere regels wanneer het eerste het beste huisdier, kat, hond, konijn of cavia, gesteriliseerd wordt. Het wordt soms gezien als een schending van het natuurlijke recht van het dier zich voort te planten en jongen voort te brengen en het wordt veelal pas uitgevoerd nadat het dier een nest jongen heeft gehad en gedurende korte tijd zijn natuurlijke 'privilege' heeft beleefd. Naar het schijnt is er heel weinig wetenschappelijk bewijs dat de stelling ondersteunt dat dieren tenminste een nest gehad moeten hebben alvorens gesteriliseerd te kunnen worden. In ruime kring wordt aangenomen dat het onwaarschijnlijk is dat het dier weet wat het

mist en dat sterilisatie daarom geen kwaad kan (cf. CSS Report 1988). In het licht van het enorme overschot aan dieren en het feit dat dieren regelmatig in de steek gelaten worden, is beheersing van de procreatie van dieren en de dierenpopulatie een logische stap. Aangezien huisdieren hun vruchtbaarheid niet zelf kunnen reguleren, worden hun eigenaars geacht de verantwoordelijkheid voor hun sterilisatie op zich te nemen.⁷ Sterilisatie wordt ook aangeraden om het ontstaan van allerlei kwalen aan de voortplantingsorganen, waar verscheidene rassen aanleg voor hebben, te voorkomen. Bovendien wordt het recent aangewend om gevaarlijke rassen, bijvoorbeeld Pit-Bull Terriers, gaandeweg te laten uitsterven.

De wens te voorkomen dat er jongen geboren worden is dikwijls de reden voor sterilisatie van het dier, maar sterilisatie wordt ook vaak uitsluitend voor het gemak van de bezitter uitgevoerd. Ongecastreerde katers hebben bijvoorbeeld de gewoonte zeer onwelriekende urine te sproeien die vaak ook nog schade toebrengt aan meubels en vloerbedekking. Wanneer ze gecastreerd zijn, laten ze dit ongewenste gedrag grotendeels achterwege en worden ze kalmer en meegaander dan ooit tevoren. Kortom, een gecastreerde kat is een veel idealer huisdier dan een kat die geheel intact gelaten wordt. Sterilisatie wordt derhalve dikwijls toegepast om het gedrag te beheersen, het maakt dieren namelijk minder agressief en het reduceert hun neiging te gaan zwerven of te vechten met andere dieren. Je zou ook kunnen zeggen dat mensen door hun huisdieren te steriliseren ervoor zorgen dat deze in zekere zin nooit volwassen zullen worden: ze zullen meer kinderlijke gedragseigenschappen behouden en dat schijnen mensen nu juist erg aantrekkelijk te vinden (cf. Voith 1981). Ze worden niet seksueel actief en ze zullen beter voldoen aan het menselijke ideaalbeeld van een huisdier. Bovendien kunnen de beheersing van de dierlijke seksualiteit, alsmede de restrictie van eetgewoonten, jacht en gewoonten met betrekking tot ontlasting, beschouwd worden als pogingen ze te 'civiliseren', om hun natuurlijke functioneren zodanig te reguleren en te beperken dat het voor ons niet aanstootgevend is. Het natuurlijke gedrag van huisdieren wordt zo gewijzigd dat het een grotere gelijkenis vertoont met dat van mensen en bijgevolg herinneren zij ons minder aan onze eigen onderdrukte animaliteit.

Je kunt zeker stellen dat sterilisatie van huisdieren evenzeer in het belang is van de dieren zelf als van mensen, gegeven het feit dat het overschot aan huisdieren per jaar duizenden ongewenste dieren ontzaglijk veel leed en ellende bezorgt. Zo kan de sterilisatie van huisdieren gerechtvaardigd worden als een tamelijk onschadelijk kwaad, zolang de operatie maar onder narcose en onder zo steriel mogelijke omstandigheden wordt uitgevoerd. Castratie van varkens daarentegen is duidelijk een onnodige

wreedheid maar men gaat onverminderd door met deze praktijk waarover de consument goeddeels in het ongewisse verkeert. Hoewel mensen zich in het algemeen niet bewust zijn van de omstandigheden waaronder hun voedsel geproduceerd wordt, weten ze wel dat de dieren die dat voedsel leveren onvermijdelijk ergens in dat proces, waarin van het levende dier vlees gemaakt wordt, geleden zullen hebben. De mensen zijn echter meer geïnteresseerd in zich te verzekeren van een goedkope en betrouwbare voorraad van dit voedsel dan in morele vragen over de wijze waarop die tot stand komt (Serpell 1986, 11). Dat neemt niet weg dat als de gedomesticeerde soorten die veelal als huisdieren gehouden worden, gecasteerd zouden worden op de wijze waarop dat bij varkens gebeurt en als ze tevens dezelfde leefomstandigheden zouden hebben, er vermoedelijk heftig tegen geprotesteerd zou worden. De vraag blijft waarom dit zo zou zijn. In het kort komt het antwoord neer op de verschillen in affectieve behoeften en economisch nut, die varkens onderscheiden van huisdieren.⁸ Wij zijn van huisdieren afhankelijk voor de bevrediging van onze emotionele behoeften en niet voor het stillen van onze honger. Hierin moet het enorme verschil gezocht worden in onze houding ten aanzien van en onze behandeling van de verschillende diersoorten en dit is de achterliggende reden waarom de wijzen waarop huisdieren en varkens gecasteerd worden zozeer uiteenlopen en tevens waarom dat voor de overgrote meerderheid van de bevolking klaarblijkelijk geen probleem is.

Concluderende opmerkingen

De contradicties en ambivalenties binnen de relaties tussen mensen en andere dieren komen duidelijk naar voren in de veterinaire praktijk. Deze tegenstrijdigheden zijn echter zeker geen produkt van de laatste jaren. Integendeel, door de geschiedenis heen zijn mens-dier relaties doortrokken geweest van tegenstrijdigheden. Bijvoorbeeld Thomas (1983), Serpell (1986) en Davids (1987) hebben een schitterend beeld gegeven van de aard van die ambivalenties in voorgaande eeuwen. Zij onderzochten de redenen waarom de ene diersoort gekoesterd werd en de andere verorberd, en zij bestudeerden het gegeven dat die uiteenlopende en ambigue houdingen ten aanzien van dieren naast elkaar bestonden in menselijke samenlevingen. De grenzen van het menselijke gedrag ten aanzien van andere soorten zijn altijd vloeiend geweest. Bovendien is de steeds veranderende relatie tussen mensen en andere dieren altijd onverbrekkelijk verbonden geweest met de veranderende aard van de onderlinge relaties tussen individuen in de samenleving.

Vanaf het begin van de agrarische revolutie zijn de interdependentieketens in de menselijke samenleving en tussen mensen en andere dieren steeds gegroeid, gewijzigd en gevarieerder geworden. Als gevolg van de industrialisatie, urbanisering en commercialisering zijn meer mensen en dieren op meer manieren van elkaar afhankelijk geworden dan ooit tevoren en als gevolg daarvan moeten mensen zich meer rekenschap geven van elkaars behoeften en van hun gedrag ten aanzien van anderen dan in het verleden nodig was. Men zou kunnen stellen dat deze toegenomen sociale en economische interdependentie een geleidelijke verandering in menselijke gevoeligheden teweeg heeft gebracht. Bovendien heeft dit groeiende bewustzijn van afhankelijkheid van anderen tot een toegenomen vermogen tot empathie en inzicht in de handelingen en de behoeften van andere mensen geleid (cf. Elias 1994). Zo is er een kader ontstaan dat gegrond is op de aard van deze interdependenties die tot op zekere hoogte de aard van menselijke interactie en, waarschijnlijk nog, de aard van de mens-dier interactie reguleert en beperkt. Naast deze veranderingen heeft er een geleidelijke transformatie in het denken plaatsgevonden sinds het begin van de Verlichting. Voor dieren heeft dit tot gevolg gehad dat hun steeds meer de status van bewuste wezens werd toegekend en dat zij het onderwerp van menselijke empathie zijn geworden; dat heeft weer geleid tot een toegenomen zorg om het welzijn der dieren. Deze laatste ontwikkeling kan ook geduid worden in termen van een bredere sociale respons ten aanzien van de afnemende contrasten tussen individuen en een toegenomen gevoeligheid ten aanzien van anderen die sinds de vroegmoderne periode in Westerse samenlevingen waarneembaar is.

Men zou echter kunnen stellen dat deze gevoeligheden alleen voorbehouden zijn aan een paar exclusieve soorten, die soorten die als huisdieren gekoesterd worden. Voedselproducerende dieren lijken een heel ander lot beschoren te zijn. In de loop van deze eeuw hebben toegenomen menselijke voedselbehoeften noodzakelijkerwijs geresulteerd in de intensivering van de veeteelt. In de landbouw worden dieren tegenwoordig op een manier gehouden die tot op heden onbekend was, hetgeen aan sommigen, bijvoorbeeld Singer (1975), het commentaar ontlokt heeft dat wij niet zozeer meer empathie en compassie met dergelijke dieren zijn gaan voelen, maar dat wij ze veranderd hebben in proteïne-producerende machines. Hoewel het zeker zo is dat vandaag de dag de kloof tussen huisdieren en vee enorm is, zou het verkeerd zijn te veronderstellen dat onze huidige houding ten aanzien van vee en onze behandeling van vee niet beïnvloed is door bredere sociale en psychologische lange-termijnveranderingen. Ten eerste, de boeren die het vee houden en de dierenartsen die het behandelen, maken deel uit van de samenleving. Zij zijn verre van immuun geweest

voor de bredere sociale transformaties en de daaruit voortvloeiende veranderingen in de houding ten aanzien van dierlijk gevoel en welzijn. Deze veranderingen hebben derhalve tot op zekere hoogte invloed gehad op hun interactie met dieren en de wijzen waarop zij hen behandelen in medische en andere zin. Ten tweede, sinds de negentiende eeuw is de mishandeling van andere levende wezens steeds strenger bestraft en negatief sociaal gesanctioneerd. Staatsinstituten en pressiegroepen die zich bezighouden met het welzijn van dieren, hebben actief invloed uitgeoefend op alle dierenbezitters, ook op boeren. Dit duidt ook op een meer algemene maatschappelijke zorg om de aard van mens-dier interacties. Menselijk gedrag - waaronder veterinaire activiteiten - ten aanzien van andere dieren wordt tegenwoordig nauwkeuriger bekeken en gereguleerd dan ooit tevoren, vooral binnen de veeteelt. Naast de sociogenetische en psychogenetische veranderingen die de houding ten aanzien van dieren beïnvloed heeft, hebben de diergeneeskundige handelingen, zoals in het voorgaande beschreven, in de loop van de geschiedenis aanzienlijke veranderingen ondergaan. Ongetwijfeld zijn die veranderingen ook deels teweeggebracht door veranderde sentimenten ten aanzien van dieren en hun gevoelens. Daar komt bij dat de medische vooruitgang, het verbeterde chirurgische instrumentarium en de toegenomen zorg omtrent hygiëne geleid hebben tot een wijziging van gevestigde praktijken zoals castratie en onthoornen, waardoor angst en risico voor infectie verminderd zijn. Maar mensen, voornamelijk stedelingen, kijken vaak erg op van de praktijken die aan de orde van de dag zijn bij het grootbrengen van slachtvee. Zelfs in de dierenartsenpraktijk voor kleine dieren blijken sommige huisdierbezitters zo fijngevoelig dat zij niet kunnen aanzien dat hun dier ingeënt wordt of zijn temperatuur rectaal wordt opgenomen.

Tenslotte dient bij een dergelijke discussie over menselijke houdingen en gevoeligheden ten aanzien van dieren niet uit het oog verloren te worden dat de rol van dieren in de menselijke samenleving heel specifiek is en dat altijd geweest is: dieren zijn een natuurlijke hulpbron. Voor onze meest fundamentele voedselbehoeften zijn wij in hoge mate afhankelijk van bepaalde diersoorten, maar wij verlaten ons op andere diersoorten waar het om gezelschap, warmte en amusement gaat. In essentie is het de taak van de dierenarts aan die behoeften te voldoen, ervoor te zorgen dat deze dierlijke natuurlijke hulpbron in stand blijft zodat wij als mensen onze dierafhankelijke levensstijl waar wij aan gewend zijn geraakt, kunnen handhaven.

(Vertaling: Leonoor Broeder)

Noten

1. Om deze reden heb ik de term 'gezelschapsdier', die de laatste jaren als aanduiding van kleine huisdieren in zwang is geraakt, vermeden.
2. Afgezien van mijn onderzoek (Swabe 1994 en mijn te verschijnen proefschrift) is er binnen de sociologie weinig aandacht besteed aan het beroep van dierenarts en de daarbij behorende activiteiten. Een opvallende uitzondering is Clinton R. Sanders (1994a, 1994b & 1995b) die ook uitvoerig onderzoek gedaan heeft naar veterinaire interactie in een praktijk voor kleine en grote dieren in New England.
3. Zie voor een uitgebreide discussie over de gronden waarop euthanasie kan worden toegepast bijvoorbeeld Tannenbaum 1989; Fogle 1981; Diktaat Interne Ziekten der Kleine Huisdieren 1985; Tijdschrift voor Diergeneeskunde 1986.
4. Er is een groeiende hoeveelheid, voornamelijk Amerikaanse, literatuur verschenen die praktische suggesties bieden aan dierenartsen omtrent de uitvoering van euthanasie zelf alsmede de omgang met emotionele reacties daarop van de cliënten (Garcia 1986; Harris 1983 & 1984; De Groot 1984). Recent zijn er artikelen en boeken verschenen die tot doel hebben euthanasie aan huisdierbezitters uit te leggen en mensen te helpen er beter mee om te gaan (Lommers & Van Amsterdam 1993).
5. Ik heb deze term overgenomen uit de veterinaire en dierenwelzijnsliteratuur. Hoewel het woord 'verminking' een nog al scherp en schokkend beeld oproept, gebruik ik de term in haar 'technische' betekenis om te verwijzen naar chirurgie die geen therapeutisch doel dient maar slechts tot doel heeft het uiterlijk of de natuurlijke functie van het dier te wijzigen.
6. Varkens planten zich buitengewoon snel voort. Daar de zwangerschap maar vier maanden duurt en elke worp talrijk is, is het zelfs op een kleine boerderij met een handvol zeugen mogelijk dat er honderden biggen per jaar geboren worden. Dit betekent dat het varken het meest ideale dier is om tegemoet te komen aan de toenemende voedselvraag van een grote en groeiende bevolking. Dit is een van de redenen waarom de intensieve varkensteelt, naast de pluimveehouderij, tegenwoordig het meest beoefend wordt.
7. Ook is sinds kort de anti-conceptiepil voor poezen op de markt, maar uiteraard is de mens verantwoordelijk voor het toezien op de inname.
8. De kwestie van economisch nut is uiteraard niet uitsluitend van belang in geval van vee. Financieel gewin kan ook een rol spelen bij het houden van huisdieren. Het fokken van rashonden is voor sommigen een lucratieve onderneming. Bovendien worden sommige honden speciaal gefokt, getraind en gehouden om als werkhond, niet als huisdier, te dienen, hoewel een combinatie van de twee functies natuurlijk mogelijk is.

Literatuur

- Arluke, A. (1988), 'Sacrificial Symbolism in Animal Experimentation: Object or Pet?' *Anthrozoös*. 2:2, 98-117.
- Bouw, J. (1991), 'Domesticatie'. *ARGOS: Bulletin van het veterinaire historisch genootschap*. Speciale Uitgave, Zomer 1991, 23-28.
- Budiansky, S. (1992), *The Covenant of the Wild: Why Animals Chose Domestication*. London: Wiedenfeld & Nicolson.
- Clutton-Brock (1994), 'The Unnatural World: Behavioural Aspects of Humans and Animals in the Process of Domestication.' In: A. Manning & J. Serpell, *Animals and Human Society: Changing Perspectives*. London: Routledge. 36-38.
- Council for Science and Society Report (CSS) (1988). *Companion Animals in Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Davids, C.A. (1989), *Dieren en Nederlanders: zeven eeuwen lief en leed*. Utrecht: Matrijs.
- DeGroot, A. (1984), 'Preparing the Veterinarian for Dealing with the Emotions of Pet Loss.' In: B.K. Anderson, B.L. Hart & A.L. Hart (eds.) *The Pet Connection: Its Influence on Our Health and the Quality of Life*. University of Minnesota Press, 283-291.
- Diktaat Interne Ziekten der Kleine Huisdieren (1985), *Euthanasie*. Vakgroep Geneeskunde van het Kleine Huisdier.
- Elias, N. (1994), *The Civilizing Process*. (Translated by E. Jephcott) Oxford: Blackwell.
- Endenburg, N. (1991) [1939], *Animals as Companions: Demographic, Motivational and Ethical Aspects of Companion Animal Ownership*. Ph.d. Thesis: Rijksuniversiteit Utrecht.
- Fogle, B. (1981), 'Attachment-Euthanasia-Grieving'. In: B. Fogle (ed.) *Interrelations between Pets and People*. Springfield: Charles C. Thomas, 331-344.
- Garcia, E. (1986) 'Dealing with Pet Loss and Client Grief'. *Norden News: Topics in Veterinary Medicine*. 61:2, 5-10.
- Harris, J. (1983) 'A Study of Client-Grief Responses to Death or Loss in a Companion Animal Veterinary Practice'. In: A.H. Katcher & A.M. Beck (eds.), *New Perspectives on Our Lives with Companion Animals*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press., 371-376.
- Koninklijke Maatschappij voor Diergeneeskunde (1992), *Code voor de dierenarts*.
- Lommers, H. & H. van Amsterdam (1993), *Het is stil in huis: afscheid nemen van je huisdier*. Lisse: Etiko Uitgevers.
- Lynch, M. (1988), 'Sacrifice and the Transformation of the Animal Body into a Scientific Object: Laboratory Science and Ritual Practice in the Neurosciences'. *Social Studies of Science*. 18, 265-289.
- Macdonald, D. (ed.) (1985), *Honden*. (Oorspr. titel: *The Complete Book of the Dog*; vert. H. Cornelder) Utrecht, Het Spectrum.
- Markt Berichten (1996), *Vee & Vlees*, nr. 6, 8 februari.
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1992), *Intensieve veehouderij*. Den Haag: Info-tiek Brochure.
- Regan, T. (1983), *The Case for Animal Rights*. London, Routledge & Kegan Paul.
- Robinson, R. (1982), *Genetics for Dog Breeders*. Oxford: Pergamon Press.

- Rutgers, L.J.E. (1993), *Het wel en wee van dieren: Ethiek en diergeneeskundig handelen*. Dissertatie, Rijksuniversiteit Utrecht.
- Sanders, C.R. (1994a), 'Biting the Hand that Heals You: Encounters with Problematic Patients in a General Veterinary Practice'. *Society and Animals*. 2:1, 47-66.
- Sanders, C.R. (1994b), 'Annoying Owners: Routine Interactions with Problematic Clients in a General Veterinary Practice'. *Qualitative Sociology*. 17:2, 159-170.
- Sanders, C.R. (1995a), 'Killing with Kindness: Veterinary Euthanasia and the Social Construction of Personhood'. *Sociological Forum*. 10:2, 195-214.
- Sanders, C.R. (1995b), *Ambiguity, Individuality and Trainers' Interactions with Guide Dogs*. Unpublished Paper Presented at the Symposium International Society for Anthrozoology, Geneva, Switzerland.
- Serpell, J. (1986), *In the Company of Animals: A Study of Human-Animal Relationships*. Oxford: Basil Blackwell.
- Serpell, J. (1989), 'Pet-keeping and Animal Domestication: A Reappraisal'. In: J. Clutton-brock (ed.) *The Walking Larder: Patterns of Domestication, Pastoralism and Predation*. London: Unwin Hyman, 10-21.
- Singer, P. (1975-1990), *Animal Liberation: A New Ethics for our Treatment of Animals*. (Revised Edition) New York: New York Review.
- Swabe, J. (1994), 'Preserving the Emotional Order: The Display and Management of Emotion in Veterinary Interaction'. *Psychologie en Maatschappij*. 68:3, 248-260.
- Tabor, R. (1991), *Cats: The Rise of the Cat*. London: BBC books.
- Tannenbaum, J. (1989), *Veterinary Ethics*. Baltimore, Maryland: Williams & Wilkins.
- Thomas, K. (1983), *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500-1800*. Harmondsworth: Penguin.
- Tijdschrift voor diergeneeskunde (1986), *Euthanasie Gezelschapsdieren*. 3, 840.
- Voith, V. (1981), 'Attachment between People and their Pets: Behaviour Problems that Arise from the Relationship between Pets and People'. In: B. Fogle (ed.) *Interrelations between Pets and People*. Springfield: Charles C. Thomas, 271-294.
- Waal, D. de (1987), *Welzijn van dieren in Nederland*. 's-Gravenhage: LNO Reeks, Staatsuitgeverij.
- Wieder, L.D. (1980), 'Behaviouristic Operationalism and the Life-World: Chimpanzees and Chimpanzee Researchers in Face-to-Face Interaction'. *Sociological Inquiry*. 50, 75-103.
-